

PUSKÁS DÁNIEL

ORPHEUSZ A FÖLDALATTIBAN

ALVILÁGJÁRÁSOK A XX. SZÁZAD ÉS NAPJAINK IRODALMÁBÓL

I. Bevezetés

A sequel to Dante's *Divine Comedy*: The modern hero retraces his steps from heaven to hell.

Charles Simic: *The Monster Loves His Labyrinth*¹

Dolgozatomban főként a 20. század második felének és napjaink alvilágjárásaival és pokoljárásaival foglalkozom, ezen belül pedig az Orpheusz-mítosz feldolgozásaira térek ki részletesebben. A rengeteg Orpheusz-feldolgozás közül csak néhányat fogok elemezni: Rilke *Orpheus*, *Eurydike*, *Hermését*, Czesław Miłosz *Orfeusz és Eurüdikéjét*, Seamus Heaney *A földalatti* című versét és Baka István *Alászállás a moszkvai metróba* című versét a Sztjepan Pehotnij-ciklusból. Ezek közül főként azok a feldolgozások érdekelnek, ahol az alvilágot metróval vagy mélygarázzsal helyettesítik.

Az alvilágjárás helyszínei az ókorban, például az *Odüsszeiában* és az *Aeneisben*, távoli „világvégi” helyszínek voltak, csak kiváltságos személyek juthattak el oda életveszélyes kalandok vagy elragadtatás útján, ahogy a Platón *Államában* lévő pamphüliai Ér, illetve a középkorban Dante. V. Kovács Sándor szerint a középkorban vált szét igazán az alvilágjárás egyházi és világi vonala: a klerikusok nem kísértették az Istent, ezért a túlvilágra lélekben ragadtattak el, ahonnan az isteni kegyelem során vissza is térhettek, míg a világi főurak fizikai, testi valójukban ereszkedtek le az alvilágba, hogy földi dicsőségüket növeljék vagy rátermettségüket bizonyítsák.² Azonban a lovagok fizikai értelemben tett pokoljárása, akár erőpróbaként, akár bűnbánati célzattal mentek, egyedül történt, ahogy Orpheusz útja, így nem elhanyagolandó tény, hogy az önértelmezéssel, a belső úttal is mutat némi hasonlóságot. Ugyanakkor az alvilágjárások általában a valós vagy metaforikus halál-feltámadás logikája mentén épülnek fel. Platónnál például a pamphüliai Ér tetszhalott állapotban részesül látomásban, a *Gilgamesben* Istár, a termékenység istennője ereszkedik le az alvilágba nővéréhez, Ereskigálhoz, az enyé-

---

¹ Nyersfordításban: „Folytatás Dante *Isteni Színjátékához*: A modern hős, a már megtett úton, visszamegy a mennyből a pokolba.” Charles Simic, *The Monster Loves His Labyrinth. Notebooks* (Keene, NY: Ausable, 2008), 78.

² V. Kovács Sándor, „Magyar pokoljárók. Egy fejezet lovagi irodalmunk történetéből”, in *Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók*, vál., kiad., bev., jegyz. V. Kovács Sándor, ford. Bellus Ibolya et al. (Budapest: Szépirodalmi, 1985), 12-13. (Magyar Ritkaságok)

szet istennőjéhez, aki félelmében megparancsolja, hogy úgy bánjanak hűgával, mint a halottakkal szokás, illetve a Szent Patrik purgatórium magyar látogatóira is jelképes temetési szertartás várt, mielőtt elkezdhették volna pokoljárásukat.

Az évszázadok múlásával azonban a pokol egyre közelebbivé válik, s Rimbaud *Egy évad a pokolban* című művében már belsővé alakul, így az elbeszélő saját tudatában tett utazása minősül annak. Anouilh 1941-es *Eurüdikéjében* az alvilágjárás vasútállomáson zajlik, de a Hermésznek megfelelő alak már pszichológiai mélységekbe mozdítja el a darabot, míg T. S. Eliot 1949-es *Koktél hatkorjában* az Alkésztisz-mítosz alvilágjárása már ténylegesen lélektani síkra helyeződik át, s Héraklész, az izomkolosszust, a 20. századi pszichológus helyettesíti.

A 20. század második felének alvilágjárásai közül érdemes megemlíteni Kurt Vonnegut *Áldja meg az Isten, Dr. Kevorkian!* című művét, ahol az elbeszélő a címben szereplő doktor eljárásának köszönhetően képes lesz utazásokat tenni a halálba, hogy a túlvilágon interjúkat készítsen a néhai híres és hírhedt személyiségekkel (pl. Shakespeare, Newton, Hitler, Mary Shelley).³ A könyv szatirikus hangja Lukianosz *Halottak párbeszédei* című művével rokon. Glyn Maxwell a *Time's Fool* (Az idő bolondja) című 2000-es verses regényében él dantei és *A bolygó hollandira* utaló párhuzamokkal, s nála a vonat válik metaforikus szellemvasúttá, ahol majd találkozik egy költővel, illetve Phillip Terry 2014-es *Dante's Inferno* (Dante Pokla) című feldolgozása mai környezetbe helyezi át a középkori szöveget, s az első énekben Dante látomásos elragadtatását a kábítószerrel és az alkohollal helyettesíti.⁴ Ezekkel a művekkel azonban dolgozatban nem foglalkozom, de úgy gondolom, szükséges megemlítenem ezeket a munkákat, hogy rövid összefoglalót nyújtsak az alvilágjárások kontextusához, és érzékeltessem a hagyomány folytonosságát, hogy még a mai irodalomban is jelen van.

---

³ Érdemes megjegyezni, hogy Vonnegutnál a *Galápagos* első könyvének 29. fejezetében is van egy Richard nevű gazdag régiségkereskedő, akinek az a perverziója, hogy idegen, erre a célra felbérelt emberekkel addig fojtogattatja magát, amíg el nem veszi az eszméletét, és ezáltal tesz utazásokat „az öröklétbe vezető kék alagútba”, illetve egy rövid leírást is kapunk erről. Lásd Kurt Vonnegut, *Galápagos*, ford. Szántó György Tibor (Budapest: Maecenas, 2008), 191-193.

⁴ „Halfway through a bad trip / I found myself in this stinking car park, / Underground, miles from Amarillo.” Philip Terry, „Inferno: Canto I”, *London Review of Books* 7 (2014. április 3.): 22. Nyersfordításban: „Félig-meddig túl egy rossz *tripen* / Ebben a bűzlő parkolóban találtam magam, / A föld alatt, mérföldekre Amarillótól.” A *trip* szó az *utazás* mellett ebben a szövegkörnyezetben a kábítószeres módosult tudatállapotra vonatkozik. Ehhez lásd *Angol-magyar nagyszótár*, főszerk. Ország László – Magay Tamás (Budapest: Akadémiai, 2003.), 1604. (Klasszikus Nagyszótárak) Érdemes még megjegyezni a feldolgozáshoz, hogy a dantei elragadtatás, angolul *ecstasy* (amiről egy drogot neveztek el), a módosult tudatállapottal kerül párhuzamba, továbbá a *trip* szó, mely elsődlegesen kirándulást vagy utat jelent, a dantei zárandoklattal vethető össze.

II. Orpheusz mítosza

Orpheusz mítosza nem szorul részletes bemutatásra, nem is akarom nagyon részletezni, azonban egy-két dolgot érdemes megemlíteni a mítosszal kapcsolatosan. Az árnyképhez érdemes hozzávenni Roland Barthes gondolatát, aki a *fading* (elhalványulás, fakulás) terminussával írja le a szerelmétől eltávolodott kedvest: „Mint valami szomorú délibáb, a Másik távolodik, a végtelen felé indul el, s én hasztalan próbálom elérni.”⁵ Azaz „árnyképpé” válik, s nem sokkal később Barthes úgy fogalmaz, hogy a Másik a *fading* állapotában olyanná lesz, mint egy árny az Árnyak országából, akik közül édesanyját hiába próbálta megölelni Odüsszeusz az alvilágban.⁶

Orpheusz alakjának megítélése problematikus, ugyanis Platón *A lakoma* című művében gyávának nevezik, amiért nem volt képes meghalni szerelméért (ahogy Alkésztisz tette), így az alvilági istenek csak felesége képmását adták neki, de még azt sem kaphatta meg.⁷ Kerényi Károly szerint azonban Orpheusz pont azáltal lett híres, hogy egyedül is képes volt vállalni az alvilági utat, s ezzel olyan nagy hősök közé emeli, mint Perszeusz, Héraklész, Thészeusz és Iaszón.⁸

---

⁵ Roland Barthes, „Fading”, in uő, *Beszédtöredékek a szerelemről*, ford. Albert Sándor (Budapest: Atlantisz, 1997), 137. (Veszedelmes Viszonyok)

⁶ Uo. 138.

⁷ Platón, „A lakoma”, ford. Telegdi Zsigmond, in *Platón válogatott művei*, ford. Devecseri Gábor et al., vál., jegyz., utószó Falus Róbert, jegyz. Németh György (Budapest: Európa, 1983), 158-159. (A Világirodalom Klasszikusai) Érdemes megjegyezni, hogy Kerényi Károly szerint a mítosz ránk maradt változata szerint Orpheusz története Thesszáliából indult, ahol Héraklész már sikeresen visszahozta a halálból Alkésztiszt. Lásd Kerényi Károly, *Görög mitológia*, ford. Kerényi Grácia (Budapest: Gondolat, 1977), 367. Ovidiusnál azonban már Orpheus úgy tárgyal az alvilági istenekkel, hogy vagy adják neki vissza feleségét, vagy ha nem adják vissza, akkor ő sem hajlandó visszamenni a felvilágra: „ezt a kegyet ha a sors nőmnek nem akarja megadni, / vissza se térek: örüljetek itt két holtnak ezentúl!” Publius Ovidius Naso, „Orpheus és Eurydice”, in uő, *Átváltozások* 10.38-39, ford. Devecseri Gábor, utószó Szilágyi János György, jegyz. Szepessy Tibor (Budapest: Európa, 1982), 272. (Bibliotheca Classica)

⁸ Kerényi, *Görög mitológia*, 365. Nem melleleg Lukianosz alvilágjáró Menipposzának komikus öltözéke (nemezsüveg, oroszlánbőr és egy líra) a nagy alvilágjárókra utal: Odüsszeuszra, Héraklészre és Orpheuszra. Lásd Lukianosz, „Menipposz avagy leszállás az alvilágba”, ford. Tar Ibolya, in *Lukianosz összes művei*, ford. Bollók János et al., jegyz. Horváth Judit, 1. kötet (Budapest: Magyar Helikon, 1974), 294. (Bibliotheca Classica)

III. Az Orpheusz-feldolgozások és a földalatti

Ez arcok jelenése a tömegben:
Szirmok egy nedves, fekete ágon.

Ezra Pound: *Egy metróállomáson*⁹

A földalatti kulturális hatásának fontosságáról tanúskodik David Ashford néhány éve, 2013-ban, *London Underground* címen kiadott tanulmánykötete,¹⁰ mely többek között az irodalmi, kulturális és a populáris kultúrában tett hatását tárgyalja. Ashford a metró kapcsán a *kísérteties* (*uncanny*) szót veti fel, a német *unheimlich* mintájára.¹¹ Roger Luckhurstot idézve arra hivatkozik, hogy a szellemek attribútumaihoz tartozik, hogy át tudnak menni a falakon, képesek áthágni a város egyre több magánkézbe kerülő területeinek határvonalait, és „lehetetlenül vibrálnak a múltbeli és jelenlegi Londonok között”.¹² Továbbá a megálló a rendelkezésre álló utazási lehetőségekkel eleve a köztes teret jeleníti meg, ahogy az alvilágra vezető út is.

A londoni földalatti a legkorábbi modern terek („space”) egyike, kitűnő jelképe a városi elidegenedésnek, de egyike azoknak is, melyek különösen nyitottak maradnak a félelmetes mítoszképző erővel bíró elfelejtett helyekre („places”).¹³ Ashford szerint: inkább csak kísértünk („haunt”) a modern nagyvárosban, mintsem belaknák („inhabit”) azt.¹⁴ Erre lehet példa Inka Essenhigh képei közül a 2005-ös *Shopping* (Bevásárlás) és *Subway* (Metró), melyeken az

---

⁹ Ezra Pound, „Egy metróállomáson”, ford. Károlyi Amy, in *Észak-amerikai költők antológiája*, vál., szerk., előszó, jegyz., Vajda Miklós, ford. Babits Mihály et al. (Budapest: Kozmosz, 1966), 236. (A Világirodalom Gyöngyszemei) Vö. uő, „In a Station of the Metro”, in Kurt Brown – Harold Schechter, vál., *Conversation Pieces. Poems that Talk to Other Poems*, az előszót írta Billy Collins (New York – London – Toronto: Alfred A. Knopf, 2007), 66. (Everyman’s Library Pocket Poets)

¹⁰ David Ashford, *London Underground. A Cultural Geography* (Liverpool: Liverpool University, 2013). Royce Mahawatte kritikájához lásd Royce Mahawatte, „In tunnels”, *The Times Literary Supplement* 5787 (2014. február 28.): 11.

¹¹ A szerző azonban a *hajléktalanokra* is kiterjeszti az *unheimlich* (otthonatlan – *unhomely*) kifejezést, ugyanis a tanulmány további részében a földalattiban tengődő hajléktalanok életét feldolgozó sorozatokat elemez. Lásd David Ashford: „The Ghost in the Machine: Psychogeography in the London Underground 1991-2007”, *The Literary London* 6.2 (2008, szeptember), <http://www.literarylondon.org/london-journal/september2008/ashford.html>. (Az idézett rész a <10> jelzésű egységben található.)

¹² „Only ghosts, after all, can walk through walls, breach the boundaries of the increasingly privatized zone of the city, and shimmer impossibly between past and present Londons”. Uo. (Az idézett rész a <3> jelzésű egységben található.) Az idézet eredeti helyéhez lásd Ashford jegyzetét: „Roger Luckhurst, „Occult London”, Kerr and Gibson, 337.” Uo. 10. jegyzet.

¹³ Ashford, „The Ghost in the Machine”, (A <4> jelzésű egységben.)

¹⁴ Ua.

emberek sápadt, kiüresedett és kísértetszerű lényekként jelennek meg.¹⁵ A *Subway* című képen a lépcsőn fel- és lejövő emberek fehér, lepelszerű alakként olvadnak össze, továbbá a színek tekintetében szintén a fehér és a szürkés árnyalatok dominálnak, így az érzelmek csak minimálisan jelennek meg, kifejezve a nagyvárosi elidegenedést.

Az alvilágba érkező rengeteg elhunyt árny seregszemléje és a metrómegállóba áramló arc-talan embertömeg párhuzamba állíthatók egymással.¹⁶ Az *Aeneis* alvilágát szintén összevet-hetjük egy tömegközlekedési csomóponttal, ugyanis Kharón, az alvilág révésze, az egyedüli személy, aki képes átvinni a rengeteg halott árnyát a túlsó partra. Ahogy Vergilius írta:

És a folyam fövény-ágya felé tódultak az árnyak,
férfiak és nők lelkei, elhunyt nagyszivű hősök
és fiuk és hajadon lánykák sokasága, meg ifjak,
[...]
És állt és esdett mind, hogy mielőbb odatúlra
jussanak és ama part fele karjuk epedve kitérték.¹⁷

Baka István feldolgozásában a moszkvai metró egésze mitizálódik: a mozgólépcső Kharübdisz nyelve, a csarnok bejárata a Szkülla szája, a trolibuszok Kharón sajkái, az ötkopejkások oboluszok lesznek, az ellenőrnő pedig Kerberosszá válik Sztjepan Pehotnij látomásában. Baka István feldolgozásában a körkörösség jelenik meg:

a metró szalad
Az állomások bugyrai között
Mint pokolbéli Möbiusz-szalag
Sínpár kering föld mélyén föld fölött
S fortélyos belső végtelenbe zárva
Nem futhat máshová csak önmagába.¹⁸

---

¹⁵ A képekhez lásd: http://www.saatchigallery.com/artists/inka_essenhigh.htm. Albumban pedig: Inka Essenhigh, „Shopping”, in *Abstract America: New Painting*, előszót írta Max Henry (London: Jonathan Cape – Saatchi Gallery, 2008), 229.; uő, „Subway”, in *Abstract America*, 231.

¹⁶ Ahogy az *Odüsszeiában* olvashatjuk: „gyülekeztek az elhunyt / holtak lelkei mély Ereboszból, sűrű sereggel. / Ifju menyasszonyok, ifjak, gyötröttéletű aggok, / friss bánattal a lelkükben szép, zsenge leányok, / és sokan ércmívű dárdával megsebesített / elhullt harcosok is, foltos volt vértjük a vértől.” Homérosz, *Odüsszeia* 11.36-41, ford., jegyz. Devecseri Gábor, utószó Szepessy Tibor (Budapest: Európa, 1986), 172. (A Világirodalom Klasszikusai) Platónnál az *Államba* beillesztett *A pamphüliai Ér látomása* című betétben pedig a következőket írja le az elbeszélő: „Elmondta, hogy a lelke, mihelyt a testéből kilépett, sok más lélekkel egyetemben ment-mendegélt, amíg elértek egy csodálatos helyre, ahol a földben két hasadék volt, velük szemben pedig, fenn az égen, ugyancsak kettő.” Platón, „Állam, Tizedik könyv”, ford. Szabó Miklós, in *Platón válogatott művei*, 484.

¹⁷ Vergilius, „Aeneis” 6.305-307, 313-314, in *Vergilius összes művei*, ford., jegyz. Lakatos István, utószó Borzsák István (Budapest: Európa, 1984), 234. (A Világirodalom Klasszikusai)

¹⁸ Baka István, „Alászállás a moszkvai metróba”, in uő, *Verseik*, kiad., utószó Bombitz Attila (Szeged: Tiszatáj, 2003), 283. (Baka István Művei)

Bakánál a körforgás motívuma kapcsán érdemes megemlíteni Blok *Haláltáncok* című ciklusának második versét, melyet ő maga is fordított.¹⁹ A vers a következő:

Éjjel, patika, utca, lámpa,
értelmetlen, halotti fény.
Élj még hús évét – mindhiába,
akkor is így lesz. Nincs remény.

Meghalsz – s kezdődik minden újra,
és nem változik meg soha:
jegesen gyűrűző csatorna,
éj, utca, lámpa, patika.

Ford. Lator László²⁰

Éj, utca, patika s a lámpa
értelmetlen, homályló fénye.
Hús évét élhatsz még – hiába,
nem változik meg semmi – én se.

Meghalsz – s előlről kezded újra,
s e körben minden visszatér:
a szélben lúdbőrző csatorna,
patika, utca, lámpa, éj.

Ford. Baka István²¹

Ahogy az orosz szöveg első versszakának utolsó sorában van: „Vszjo bugyet tak. Iszhoda nyet.”,²² azaz „Ugyanúgy lesz minden. Nincs kiút.”, ami szintén reflektál a nagyvárosi ritmustól elidegenedett egyén életérzésére. Az alvilág itt egyrészt mint a kitermelés helyszíne jelenik meg, másrészt pedig mint élő, lüktető organizmus, ami Szabó Lőrinc *Grand Hotel Miramontijával* is párhuzamba állítható, ahol a szálloda jelenik meg növényi szervezatként. Ashford tanulmánya mottójaként idéz Rod Mengham *End of the Line* (A vonal vége) című művéből egy szakaszt: „Minden metrómegállónál, az emberek a felszínre emelkednek, kikerülnek a napfényre, de a szerelvény megy tovább, a keringés folytatódik, a Circle Line,²³ pumpálva körbe az engergiaáramokat a rendszerbe, vizuális és konceptuális mágnest nyújt ahhoz, hogy a nagyváros életben maradjon.”²⁴

Lényeges különbség, hogy Baka feldolgozásával szemben Rilke és Heaney versében az alvilágra a néptelenség és az üresség jellemző. Rilkénél ezt az ürességet még a nyomasztó csend is fokozza, ugyanis a mögötte jövő Eurüdikétől és Hermésztől szinte semmilyen hang nem származik: se beszéd, se zaj, egyedül a vers végén szólal meg Hermész: „Er hat sich um-

¹⁹ A fordításhoz lásd Szőke Katalin, „Két talált tárgy az évfordulóra. (Baka, Szosznoza, Blok, Jeszenyin)”, *Tiszatáj* 69.9 (2015): 51. A kéziratához lásd uo. 53. Szőke Katalin megemlíti, hogy az 1995-ben Szegeden megjelent *Az orosz szimbolista költők Baka István fordításában* című kötetből kimaradt. Uo. 50.

²⁰ Alekszandr Blok, „Haláltáncok”, ford. Lator László, in Pór Judit, vál., *Alekszandr Blok válogatott művei*, ford. Fodor András et al., jegyz. Bakcsi György (Budapest: Európa, 1972), 96.

²¹ Idézi: Szőke, „Két talált tárgy az évfordulóra”, 51.

²² Blok, „Pljaszki szmertyi”, in uő, *Sztihoverenyija. Poemü, tyeatr v dvuh tomah*, összeállította, szerkesztette VI[agyimir] Orlov, 1. könyv (Leningrád: Hudozsesztvennaja Lityeratura, 1972), 112.

²³ Londoni körpályás metróvonal.

²⁴ Saját fordítás. „At every Underground stop, people climb to the surface, emerge into the light of day, but the train goes on, the circulation continues, the Circle Line providing a visual and conceptual magnet for the way the city stays alive by pumping flows of energy around the system.” Ashford, „The Ghost in the Machine”.

gewendet" („[Orpheusz] Megfordult”),²⁵ amelyre válaszul Eurüdiké csak egy szót kérdez halkkan: „Wer?” („Ki?”),²⁶ de ezek is csak rideg tömondatok. A két Orpheusz után tartó alakot Rilke elbeszélője végig halk jelzőkkel írja le: „Néma ezüstércként vonultak ők”;²⁷ „És jöttek is, de oly rettenetes / halkkal járdalt e kettő.”;²⁸ „meglátta volna / a két Halkat, kik hallgatag követték”.²⁹

Rilke feldolgozása után nehéz tovább fokozni Orpheusz bizonytalanságát abban, hogy jön-e utána felesége vagy sem, így Miłosz a feldolgozásában ezt hangokkal és egymásra következésük ritmusával, a nem hangszerek általi zenével fejezi ki. Rilke feldolgozásával szemben Miłosznál az alászállás mozzanata is megjelenik a mélygarázsba, ami a zene által történik, s ez Orpheusz kapcsán egyértelmű fordulat:

Védelmül kilenc húrú lantját szorongatta.
Zenét vitt benne a roppant szakadék ellen,
Amely minden hangot csönddel borított.
Őt a zene uralta. [...]
Átadta magát, önfeledten, a szájába adott dalnak.
Mint lantja, ő sem volt más most, csak pusztá hangszer.³⁰

Továbbá a Perszephonének előadott dal is szerepel Miłosz feldolgozásában, amely a hangszerkísérettel előadott éneket képviseli. Amikor azonban kifelé halad az alvilágból, ez a zenében rejelő erő csődöt mond, ahogy a szöveg ki is mondja: „most olyan lett, mint bármelyik más halandó, / Lantja hallgatott és semmi sem védte álmát.”;³¹ hisz Ovidius feldolgozásában lantjának és énekének köszönhette, hogy egy kis időre képes volt az egész alvilág működését is megakasztani.³² A léptek zajának üteme adja a bizonyosságot: „Elindultak. Elsőnek ő [Or-

²⁵ Lásd az eredetiben: Rainer Maria Rilke, „Orpheus. Eurydike. Hermes”, in *uő Werke. Gedicht-Zyklen*, 2. kötet, kiad. Ruth Sieber – Ernst Zinn (Frankfurt am Main: Insel, 1980), 301. (Rainer Maria Rilke Werke in sechs Bänden) Ezt a részt Szabó Lőrinc fordította pontosan és tárgyilagosan: „»Hátranézett!«”; Rab Zsuzsánál: „»Hát mégis visszafordult!«”, Somlyó Györgynél pedig: „Vége, hátranézett”. *Uő*, „Orpheus, Eurydike, Hermes”, ford. Szabó Lőrinc, in *uő, Versek*, ford. Ambrus Tibor et al. (Szeged: Ictus, 1995), 158. (Továbbiakban a vers címét OEH-nak rövidítem.); *uő*, „OEH”, ford. Rab Zsuzsa, in *uő, Versek*, 163; *uő*, „OEH”, ford. Somlyó, 160.

²⁶ A német eredetiben: *uő*, OEH, 301. A fordítások közül Somlyó Györgyét idéztem: *Uő*, „OEH”, ford. Somlyó, 160. A többi magyar fordítás csak a kis- vagy nagybetű használatában és a kurziválás használatában tér el az eredetitől. *Vö. uő*, „OEH”, ford. Szabó, 158; *uő*, „OEH”, ford. Rab, 163.

²⁷ *Uő*, „OEH”, ford. Somlyó, 158. Az eredetiben: „Wie *stille* Silbererze gingen sie”. Lásd *uő*, „OEH”, 298. (Kiemelés tőlem.)

²⁸ *Uő*, „OEH”, ford. Somlyó, 159; *vö.* „Sie kämen doch, nur wärens zwei / die furchtbar *leise* gingen.” *Uő*, „OEH”, 299. (Kiemelés tőlem.)

²⁹ *Uő*, „OEH”, ford. Somlyó, 159; *vö.* „(...) müßte er sie sehen, / die beiden *Leisen*, die ihm *schweigend* nachgehn”. *Uő*, „OEH”, 299. (Kiemelések tőlem.)

³⁰ Czesław Miłosz, „Orfeusz és Eurüdiké”, ford. Gömöri György, *Műút* 56.27 (2011): 6.

³¹ *Uő*. 7.

³² „Míg zengette e dalt, s pengette szavához a lanthúrt, / sírtak a vértelenült lelkek; nem kapkod a tűnő / habhoz Tantalus, Ixion torpan kerekével, / nem tépnek madarak májat, sem a belosi lányok / nem meregetnek; Sisyphus, ülsz szikládra nyugodva. / Akkor – a hír így mondja – az Eumeniseknek először / ázott könnyben az

pheus], utána, kisvártatva, amaz [Hermész], / Szandáljai csattogtak és [Eurüdiké] kicsiny léptei / Kopogtak, ahogy lábára a szoknya mint lepel simult.”³³ Ahogy Rilke Orpheusza, ő is egyedül hallására támaszkodhat, hogy jelet kapjon arról, hogy tényleg követik lépteit, s úgy tűnik a mögötte lévők már csak visszhangként követik, azaz kizárólag akusztikai minőségükben, így felvetődik a kérdés, hogy vajon tényleg követik-e, nem csak Orpheusz hallja bele saját lépteinek visszhangjába az övéiket. A szöveg sem nyújt biztosabb támpontot, ugyanis nem tudunk meggyőződni ennek ellenkezőjéről sem:

Megállt és hallgatózott. De akkor azok is
Megálltak és elhalt a visszhang.
Amikor menni kezdett, újra felhangzott a kettős ütem,
Hol közelebből, hol meg mintha távolabbról.³⁴

Továbbá, amikor már láthatóvá váltak az alvilág kijáratánál a hajnal első sugarai, hiába nézett hátra, nem volt mögötte senki sem,³⁵ s neki még annyi vigasz sem jut, mint Rilke Orpheuszának, aki legalább még megláthatta visszaforduló felesége nehezen felismerhető alakját.³⁶

Seamus Heaney feldolgozása a *Station Island (Kálváriasziget)* című 1984-es kötetének legelső verse. Nem elhanyagolandó tényező a kötet címe által előhívott utalás, ugyanis ez híres ír zarándokhely,³⁷ s nem melléleg itt található a Szent Patrik Purgatórium, ahol Krizsáfán fia György és Tar Lőrinc is járt.³⁸ A címadó ciklusban is találhatunk ugyan nyomokat az Orpheusz-mítoszra, már az 1. szakaszban „megjelent egy ember / a búzaföld szélén, // fűrész a kezében, / úgy fogta, mint egy lantot.”,³⁹ illetve a 6. szakaszban pedig felhangzik a Szent Patrik

orcájuk, s a király felesége / és az alanti nagy úr sem tudta lenézni a kérést”. Ovidius, „Orpheus és Eurydice” 10.40-47, 272.

³³ Mifosz, „Orfeusz és Eurüdiké”, 7.

³⁴ Ua.

³⁵ „S az történt, amit megérezett. Amikor visszanézett, / Mögötte nem volt már az ösvényen senki sem.” Ua.

³⁶ Szabó Lőrinc fordításában: „Állt, nézte, a / réti ösvény csíkján szomoruan / hogy fordult meg, s némán, a Messzi Hír / istene, követvén az alakot, / ki már ment, vissza, az iménti úton: / hosszú hullapólyákban tipegett”. Rilke, „OEH”, ford. Szabó, 158; vö. uő, „OEH”, 301. Az eredeti szöveg Eurüdikére a *Gestalt* ('alak') szót használja: „der Gestalt zu folgen”. Somlyó György fordításában „árny” („némán fordul [Hermész], hogy az árnyat kövesse”), Rab Zsuzsa csak dőltsel szedett névelővel utal rá („megfordul, hallgatag követve őt”). Uő, „OEH”, ford. Somlyó, 161; uő, „OEH”, ford. Rab, 163.

³⁷ Ehhez lásd még Michael Thurston, „Seamus Heaney’s »Station Island«”, in uő, *The Underworld in Twentieth Century Poetry. From Pound and Eliot to Heaney and Walcott* (New York: Palgrave Macmillan, 2009), 161.

³⁸ Az 1985-ös amerikai Farrar Straus Giroux általi kiadás borítóján egyébként Sir John Lavery *St. Patrick’s Purgatory* című képe található. Seamus Heaney, *Station Island* (New York: Farrar Straus Giroux, 1985). A borító képéhez lásd: <http://www.amazon.com/Station-Island-Seamus-Heaney/dp/0374519358>.

³⁹ Uő, „Kálváriasziget, I”, ford. Tandori Dezső, in uő, *Hűlt hely. Válogatott versek*, ford. Ferencz Győző et al., vál., szerk. Gerevich András – Imreh András – Mesterházi Mónika, utószó Ferencz Győző (Pozsony: Kalligram, 2010), 191. Az eredetiben a *lant*nál „lyre” szerepel: „a man had appeared at the side of the field / with a bow-saw, held / stiffly up like a lyre.” Uő, „Station Island”, in uő, *Station Island*, 61.

Purgatórium neve is,⁴⁰ továbbá a vers végén az elbeszélő zárándoklata során Dantét idézi,⁴¹ azonban a zárándoklat inkább belső síkon zajlik.

Heaney *A földalatti* című verse nemcsak az Orpheusz-mítosz feldolgozása, ugyanis több mítoszbeli és népmesei elem is felsejlik benne. Már a nyitó képben a nászúton lévő párból a nő fut elöl, amivel Apollón és Daphné története elevenedik meg („Én, mint egy röpke isten, nyomodban, / Egyre közelebb, náddá ne változz”),⁴² majd Jancsi és Juliska története a gombokkal megjelölt úttal, s végül az utolsó versszakban jelenik meg ténylegesen az orpheuszi történet: „Feszesen, mint a sínpár, fülelek még / Jössz-e, de hátranéznem nem szabad.”⁴³ Heaneynél is megtalálható az akusztikai hatás: „A nászúton kószáltunk, lekésve / A koncertet, néma folyosókon át”,⁴⁴ azonban a vers végén igazából az eredeti szöveg csak közvetett módon utal a hallásra, s pusztán figyelemről beszél.

Érdekes kitérni még ugyanakkor a kötet címében lévő nyelvi játékra, a stáció („station”) és a metrómegálló („underground station”) közti hasonlóságra az angol nyelvben. Kárpáti Péter *Akárki* című 1993-as drámájában, mely a 20. század végi Budapesten játszódik, a középkori angol dráma sírgödrös jelenetét az Astoria metróperonjában jeleníti meg, az allegorikus szereplőket pedig a darab korábbi szereplőiből lett hajléktalanok játsszák. Az angol moralitás címszereplője haldoklásával a krisztusi szenvedéstörténet állomásait viszi színre.⁴⁵ A Kárpáti-darabban 2013-ban ezt a sepsiszentgyörgyi Tamási Áron Színházban úgy adták elő Radu Afrim rendezésében, hogy a színpad metrómegálló volt, a darab helyszíneit/állomásait pedig metrómegállóként írták ki a falra.⁴⁶ Kárpátinál ugyanakkor a metróban játszódik egy rövid haláltánc-jelenet is, amikor a Csontváz az érkező metrószereplő elé, öngyilkosság elkövetésére csábítja a főszereplőt (a darab 1993-as szövegváltozatában ez meg is történik, míg az 1999-es változatban nem). A jelenet a 20. századi modern haláltánc-metszeteket idézi, így például Alfred Kubin *Ein neuer Totentanz* (Új haláltánc) című 1947-es sorozatát, mely (nem egyedülként) korabeli környezetbe ülteti át a műfajt.

Térey János 2009-es *Jeremiásának* 3. egységében szintén a metró válik alvilági helyszínné, ahogy a fikatív debreceni földalattiból jönnek elő a néhai debreceniek, majd a haláltánc műfajához hűen nemre és életkorra való tekintet nélkül, és szinte ugyanaz a seregszemle ismétlődik meg, mint az általam idézett antik alvilágjárásokban. Ezt követően a résztvevők bemutat-

---

⁴⁰ „Lent várt rám egy sabinumi tölgyfa / Palackzöld árnyéka Szent Patrick / Purgatóriumában.” Uő, „Kálváriasziget, VI”, ford. Gerevich András, in uő, *Hűlt hely*, 201; vö. uő, „Station Island”, 75.

⁴¹ Uő, „Kálváriasziget, VI”, 202; vö. uő, „Station Island”, 76.

⁴² Uő, „A földalatti”, ford. Gerevich András, in uő, *Hűlt hely*, 171.; Uő, „The Underground”, in uő, *Station Island*, 13.

⁴³ Uő, „A földalatti”, 171.; vö. uő, „The Underground”, 13. Az eredetiben: „the wet track / Bared and tensed as I am, all attention / For your step following and damned if I look back.” („a nedves sínpár / Kietlen és feszült, mint én, minden figyelem / Lépedet követi, és vesszek meg, ha visszanézek.”).

⁴⁴ Uő, „A földalatti”, 171.; vö. uő, „The Underground”, 13.

⁴⁵ Kárpátinál konkrét párhuzamok is vannak a darabban a keresztúttal.

⁴⁶ Az előadás képeihez lásd http://www.tamasitheatre.ro/hu/22.html?eloadas_id=5833.

kozásuk után elmondják haláluk történetét. A dráma idején sztrájk van a földalattiban, így szinte majdnem néptelen az összes megálló.

IV. Befejezés

Aztán, mintha ocsúdtam volna végre:
ismeretlen zarándokok között
sodródtam a szállásra, éjszakára.

Seamus Heaney: *Kálváriasziget*, VIII.⁴⁷

Dolgozatomban a 20. századi Orpheusz-féle alvilágjárás feldolgozó verseket elemeztem: Rilke, Czesław Miłosz, Seamus Heaney és Baka István szövegeit. A lista persze bővíthető, hisz az Orpheusz-mítosznak rengeteg izgalmas feldolgozása van, s a kortárs irodalomból is lehetne még több példát hozni (például Carol Ann Duffy *Eurüdikéjét* az 1999-es *The Worlds Wife* (A világ felesége) című kötetéből). Azonban vizsgálódásom során főként azok a szövegek érdekeltek, amelyekben a földalatti az alvilági helyszín szerepét tölti be, s noha ez alól Rilke verse kivételt képez, illetve Miłosz feldolgozásában is mélygarázs van, de a mítosz hangok adta lehetőségeiben jelentős szerepe volt Rilke feldolgozásának, ugyanis főleg Miłosz, de Heaney feldolgozásában szintén nagy szerepe van a léptek hangjának. David Ashford *London Underground* című könyve jó példa arra, hogyan vált a metró a modern nagyvárosok egyik legfontosabb terévé, ezáltal jelentős hatást gyakorolva az irodalomra és a kultúrára is, ugyanakkor a londoni földalatti az elidegenedés tökéletes jelképévé vált a nagyvárosokban,⁴⁸ ami bizonyos szempontból hasonló a halott árnyak érzéstelenségéhez az ókori görög és római alvilágjárásokból (például az *Odüsszeiában* és az *Aeneisben*), és Rilke feldolgozásában Eurüdiké szintén elidegenedett a fenti világ dolgaitól:

Olyan volt, mint egy áldott Egy-reménység.
A férfival, ki ott haladt előtte,
nem gondolt; sem a felkanyargó úttal.
Már egyedül volt. És halotti volta
csordultig telítette.⁴⁹

⁴⁷ Heaney, „Kálváriasziget, VIII”, ford. Imreh András, in uő, *Hűlt hely*, 207; vö. uő, „Station Island”, in uő, *Station Island*, 83.

⁴⁸ Ashford, „The Ghost in the Machine”. (A hivatkozás helye a <4> jelzésű egységben található.)

⁴⁹ Rilke, „OEH”, ford. Rab, 163; vö. uő, „OEH”, ford. Somlyó, 160; uő, „OEH”, ford. Szabó, 157. Az eredetiben: „Sie war in sich, wie Eine hoher Hoffnung, / und dachte nicht des Mannes, der voranging, / und nicht des Weges, der ins Leben aufstieg. / Sie war in sich. Und ihr Gestorbensein / erfüllte sie wie Fülle.” Uő, „OEH”, 301. Még saját férjét sem ismerte fel: „S amikor hirtelen / megállította s felsíró szavával / azt mondta az

A földalatti hatalmas mítoszteremtő erővel rendelkezik,⁵⁰ az általam vizsgált feldolgozások, Heaney, Miłosz és Baka szövege pedig ki is használták ezt a lehetőséget, és modern motívumokkal keverték az antik és középkori mintákat. Orpheusz mítosza sok lehetőséget kínál fel a művészet (főként a költészet és a zene) önreflexiójára, arra, hogy a művészet szerepéről és erejéről elmélkedjünk. 1937-ben Auden szintén felteszi a kérdést *Orpheus* című versében:

„What does the song hope for?
[...]
To be bewildered and happy,
Or most of all the knowledge of life?”⁵¹

Orpheusz csodás dolgokat vitt véghez lantjával és énekével:⁵² képes volt megszelídíteni a vadállatokat, és még a fákat és a köveket is rá tudta venni, hogy táncolva kövessék,⁵³ és alászállt az alvilágba, majd onnan visszatérni élve. Nem véletlen, hogy a mítosznak rengeteg zenei átültetése van, például Monteverdi és Gluck (és mások) operát szereztek belőle, Offenbach operettet, Liszt Ferenc szimfonikus költeményt, Stravinsky pedig balett adaptációt komponált. Orpheusz alakja a művészetben egyike a legnagyobb túlélőknek a mitikus alakok között, és mítoszáat ma is újabb és újabb feldolgozások tartják életben.

HIVATKOZOTT MŰVEK

Angol-magyar nagyszótár. Főszerkesztő Ország László – Magay Tamás. Budapest: Akadémiai, 2003. (Klasszikus Nagyszótárak)

Ashford, David. „The Ghost in the Machine: Psychogeography in the London Underground 1991-2007.” *The Literary London* 6.2 (2008, szeptember)

<http://www.literarylondon.org/london-journal/september2008/ashford.html>.

Auden, W[ystan] H[ugh]. „Orpheus.” In uő. *Collected Poems*. Szerkesztette és az előszót írta Edward Mendelson. London: Faber and Faber, 1994, 158.

Isten, hogy »Hátranézett!« – / nem értett semmit s halkán mondta: »Ki?«”. Uő, „OEH”, ford. Szabó, 158; vö. uő, „OEH”, ford. Somlyó, 160; uő, „OEH”, ford. Rab, 163. Az eredetiben: uő, „OEH”, 301.

⁵⁰ Ashford, „The Ghost in the Machine”. (A hivatkozott rész a <4> jelzésű egységben található.)

⁵¹ Nyersfordításban: „Mit remélhet a dal? / [...] / Hogy meghökkentő és boldog lesz, / Vagy az összes élettapasztalat legjava?” W[ystan] H[ugh] Auden, „Orpheus”, in uő, *Collected Poems*, szerk., előszót írta Edward Mendelson (London: Faber and Faber, 1994), 158.

⁵² Vö. Zéthosz és Amphión mítoszával. Thébát zenével alapították: Amphión lanton játszott, a kövek pedig maguktól mentek a helyükre. Lásd Robert Graves, *A görög mítoszok*, ford. Szijgyártó László, 1. köt. (Budapest: Európa, 1970), 408.

⁵³ Uo. 172.

- Baka István. „Alászállás a moszkvai metróba.” In uő. *Versek*. A szöveget gondozta, az utószót írta Bombitz Attila. Szeged: Tiszatáj, 2003, 283-284. (Baka István Művei)
- Blok, Alekszandr. „Haláltáncok.” Fordította Lator László. In *Alekszandr Blok válogatott művei*. Válogatta Pór Judit, fordította Fodor András et al. A jegyzeteket készítette Bakcsi György. Budapest: Európa, 1972, 94-99.
- — —. „Plajszki szmertyi.” In uő. *Sztyihotverenijja. Poemü, tyeatr v dvuh tomah*. Összeállította, szerkesztette VI[agyimir] Orlov. 1. könyv. Leningrád: Hudozsesztvennaja Lityeratura, 1972, 111-114.
- Barthes, Roland: „Fading.” In uő. *Beszédtöredékek a szerelemről*. Fordította Albert Sándor. Budapest: Atlantisz, 1997, 137-141. (Veszedelmes Viszonyok)
- Essenhigh, Inka: „Shopping.” In *Abstract America: New Painting*. Az előszót írta Max Henry. London: Jonathan Cape – Saatchi Gallery, 2008, 229.
- . „Subway.” In *Abstract America: New Painting*. Az előszót írta Max Henry. London: Jonathan Cape – Saatchi Gallery, 2008, 231.
- Graves, Robert. *A görög mítoszok*. Fordította Szíjgyártó László. 1. kötet. Budapest: Európa, 1970.
- Heaney, Seamus. „A földalatti.” Fordította Gerevich András. In uő. *Hűlt hely. Válogatott versek*. Fordította Ferencz Győző et al. Válogatta, szerkesztette Gerevich András – Imreh András – Mesterházi Mónika, az utószót írta Ferencz Győző. Pozsony: Kalligram, 2010, 171.
- — —. „Kálváriasziget, I.” Fordította Tandori Dezső. In uő. *Hűlt hely. Válogatott versek*. Fordította Ferencz Győző et al. Válogatta, szerkesztette Gerevich András – Imreh András – Mesterházi Mónika, az utószót írta Ferencz Győző. Pozsony: Kalligram, 2010, 191-193.
- — —. „Kálváriasziget, VI.” Fordította Gerevich András. In Uő, *Hűlt hely. Válogatott versek*. Fordította Ferencz Győző et al. Válogatta, szerkesztette Gerevich András – Imreh András – Mesterházi Mónika, az utószót írta Ferencz Győző. Pozsony: Kalligram, 2010, 201-202.
- — —. „Kálváriasziget, VIII.” Fordította Imreh András. In uő. *Hűlt hely. Válogatott versek*. Fordította Ferencz Győző et al. Válogatta, szerkesztette Gerevich András – Imreh András – Mesterházi Mónika, az utószót írta Ferencz Győző. Pozsony: Kalligram, 2010, 205-207.
- — —. „Station Island.” In uő. *Station Island*. New York: Farrar Straus Giroux, 1985, 61-91.
- — —. „The Underground.” In uő. *Station Island*. New York: Farrar Straus Giroux, 1985, 13.
- Homérosz. *Odüsszeia*. Fordította, a jegyzeteket készítette Devecseri Gábor, az utószót írta Szepessy Tibor. Budapest: Európa, 1986. (A Világirodalom Klasszikusai)
- Kerényi Károly. *Görög mitológia*. Fordította Kerényi Grácia. Budapest: Gondolat, 1977.
- Platón. „A lakoma.” Fordította Telegdi Zsigmond. In *Platón válogatott művei*. Fordította Devecseri Gábor et al. Válogatta, a jegyzeteket és az utószót írta Falus Róbert. A jegyzete-

- ket készítette Németh György. Budapest: Európa, 1983, 149-215. (A Világirodalom Klasszikusai)
- . „Állam, Tizedik könyv.” Fordította Szabó Miklós. In *Platón válogatott művei*. Fordította Devecseri Gábor et al. Válogatta, a jegyzeteket és az utószót írta Falus Róbert. A jegyzeteket készítette Németh György. Budapest: Európa, 1983, 452-493. (A Világirodalom Klasszikusai)
- Pound, Ezra. „Egy metróállomáson.” Fordította Károlyi Amy. In *Észak-amerikai költők antológiája*. Válogatta, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta Vajda Miklós, fordította Babits Mihály et al. Budapest: Kozmosz, 1966, 236. (A Világirodalom Gyöngyszemei)
- . „In a Station of the Metro.” In Kurt Brown – Harold Schechter, vál. *Conversation Pieces. Poems that Talk to Other Poems*. Az előszót írta Billy Collins. New York – London – Toronto: Alfred A. Knopf, 2007, 66. (Everyman’s Library Pocket Poets)
- Lukianosz. „Menipposz avagy leszállás az alvilágba.” Fordította Tar Ibolya. In *Lukianosz összes művei*. Fordította Bollók János et al., a jegyzeteket készítette Horváth Judit. 1. kötet. Budapest: Magyar Helikon, 1974, 288-302. (Bibliotheca Classica)
- Mahawatte, Royce. „In tunnels.” *The Times Literary Supplement* 5787 (2014. február 28.): 11.
- Miłosz, Czesław. „Orfeusz és Eurüdiké.” Fordította Gömöri György. *Műút* 56.27 (2011): 6-7.
- Ovidius, Publius Naso. „Orpheus és Eurydice.” In uő. *Átváltozások*. Fordította Devecseri Gábor, az utószót írta Szilágyi János György, a jegyzeteket készítette Szepessy Tibor. Budapest: Európa, 1982, 271-273. (Bibliotheca Classica)
- Rilke, Rainer Maria. „Orpheus. Eurydike. Hermes.” In uő. *Werke. Gedicht-Zyklen*. Kiadta Ruth Sieber – Ernst Zinn. 2. kötet. Frankfurt am Main: Insel, 1980, 298-301. (Rainer Maria Rilke Werke in sechs Bänden)
- . „Orpheus, Eurydike, Hermes.” Fordította Szabó Lőrinc. In uő. *Versek*. Fordította Ambrus Tibor et al. Szeged: Ictus, 1995, 155-158.
- . „Orpheusz. Eurüdiké. Hermész.” Fordította Rab Zsuzsa. In uő. *Versek*. Fordította Ambrus Tibor et al. Szeged: Ictus, 1995, 161-164.
- . „Orpheusz. Eurüdiké. Hermész.” Fordította Somlyó György. In uő. *Versek*. Fordította Ambrus Tibor et al. Szeged: Ictus, 1995, 158-161.
- Simic, Charles. *The Monster Loves His Labyrinth. Notebooks*. Keene, NY: Ausable, 2008.
- Szőke Katalin. „Két talált tárgy az évfordulóra. (Baka, Szoszno, Blok, Jeszenyin).” *Tiszatáj* 69.9 (2015): 47-53.
- Terry, Philip. „Inferno: Canto I.” *London Review of Books* 7 (2014. április 3.): 22.
- Thurston, Michael. „Seamus Heaney’s »Station Island«.” In uő. *The Underworld in Twentieth Century Poetry. From Pound and Eliot to Heaney and Walcott*. New York: Palgrave Macmillan, 2009, 161-175.
- V. Kovács Sándor. „Magyar pokoljárók. Egy fejezet lovagi irodalmunk történetéből.” In *Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók*. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezet-

tó tanulmányt, a jegyzeteket írta V. Kovács Sándor, fordította Bellus Ibolya et al. Budapest: Szépirodalmi, 1985, 7-29. (Magyar Ritkaságok)

Vergilius. „Aeneis” In *Vergilius összes művei*. Fordította, a jegyzetek készítette Lakatos István, az utószót írta Borzsák István. Budapest: Európa, 1984, 109-407. (A Világirodalom Klasszikusai)

Vonnegut, Kurt. *Galápagos*. Fordította Szántó György Tibor. Budapest: Maecenas, 2008.